

نگاه عرفانی به وجود

بررسی فسیر عرفانی سهل تستری

گرهارد بلرینگ

ترجمه: سعید کریمی

نشر علم
تهران - ۱۳۹۳

سرشناسه	: باورینگ، گرهارد Bowering, Gerhard، ۱۹۳۹م.
عنوان و نام‌پدیدآور	: نگاه عرفانی به وجود: بررسی تفسیر عرفانی سهل نستری / گرهارد باورینگ: ترجمه سعید کریمی؛ ویراستار پروانه عروج‌نیا.
مشخصات نشر	: تهران: نشر علم، ۱۳۹۳.
مشخصات ظاهری	: ۵۰۱ ص.
شابک	: ۵ - ۶۲۰ - ۲۲۴ - ۹۶۴ - ۹۷۸
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیبا
یادداشت	: عنوان اصلی: The mystical vision of existence in classical Islam: The Quranic hermeneutics of the Sufi Sahl. At-Tustari, 1980.
یادداشت	: کتابنامه
عنوان دیگر	: بررسی تفسیر عرفانی سهل نستری
موضوع	: سهل نستری، ۹۲۰۰ - ۹۲۸۳ ق.
موضوع	: تفاسیر شیعه -- قرن ۳ ق.
موضوع	: عرفان -- قرن ۳ ق.
موضوع	: کریمی، سعید، مترجم.
زده‌بند - سره	: ۱۳۹۲ ب ۹ س / BP۹۴۳
رده‌بند - بوبی	: ۲۹۷ / ۱۹۲۴
ثبت‌بند - ملی	: ۱۶۳۵۶۳۹

نگاه عرفانی به وجود

بررسی تفسیر عرفانی سهل نستری

گرهارد باورینگ

ترجمه: سعید کریمی

ویراستار: پروانه عروج‌نیا

چاپ اول، ۱۳۹۳

تیراژ: ۵۵۰ نسخه

لیتوگرافی: باختر

چاپ و صحافی: رامین

خیابان انقلاب، خیابان ۱۲ فروردین، خیابان شهدای ژاندارمری

بن‌بست گرانفر، پلاک ۴، تلفن ۶۶۴۱۲۳۵۸

حق چاپ برای ناشر محفوظ است.

شابک ۵ - ۶۲۰ - ۲۲۴ - ۹۶۴ - ۹۷۸

فهرست

۹		سخن
۱۷		سپاسگزاری
۱۹		مقدمه

بخش اول

۲۵		فصل اول. منابع اصلی تصوف و سنت تستری
۲۶		۱. سنت تستری به روایت منابعی که پیش از سال ۱۰۵۶ هجری نوشته شده‌اند
۲۸		الف) کتابشناسی آثار.....
۳۱		ب) آثار موجود منسوب به تستری.....
۳۶		۲. سنت تستری به روایت منابعی که در فاصله سال‌های ۱۰۵۶ تا ۱۰۶۰ هجری نوشته شده‌اند.....
۴۵		الف) رسائل.....
۶۲		ب) طبقات‌ها.....
۶۶		ج) دستینه‌ها.....
۷۲		۳. سنت تستری به روایت منابعی که بعد از سال ۱۰۶۵ هجری نوشته شده‌اند

فصل دوم. سوانح زندگی، استادان و شاگردان	۸۵
ایام رشد و نمو و عزلت	۸۷
ایام تعلیم در تستر و بصره	۱۰۸
مصاحبان و شاگردان	۱۳۹
فصل سوم. تفسیر سهل تستری	۱۷۹
نسخه ای خطی تفسیر تستری	۱۸۰
انزال متن تفسیر تستری	۱۸۹
اصال تفسیر تستری	۱۹۵
ساختار و تدوین تفسیر تستری	۲۴۷
روش تستری در تفسیر تستری	۲۵۸
فصل چهارم	
فصل چهارم. خداوند در وقایعش روز میثاق و روز قیامت	۲۷۳
وقایع ازلی و روز میثاق	۲۷۶
الف) تجلی نور الهی و عبادت ازلی محمد(ص)	۲۷۹
ب) ظهور بنی آدم و روز میثاق	۲۸۴
ج) دل محمد(ص): منبع و منشأ توحید	۲۸۹
وقوع وقایع و روز قیامت	۳۰۰
الف) لقای حق	۳۰۲
ب) تجلی حق	۳۰۹
وقایع آنی و جهان آفرینش	۳۱۴

فصل پنجم. مؤمن و فهم او از امر لایتناهی	۳۲۷
سر نفس	۳۲۸
الف) خلقت نفس به عنوان محلی برای راز گفتن خدا و بنده	۳۳۰
ب) تجلی سر نفس: زبان سر نفس زبان خدا	۳۳۴
ج) تحقق سر نفس از طریق مؤمن	۳۴۰
د) استحاله نفس مؤمن	۳۴۵
ذکر، تذکر، تذکره	۳۴۹
یقین پس از نفس حق	۳۵۸
الف) پس از نفس حق	۳۵۸
ب) درجات نفس	۳۶۲
موهبت ایمان	۳۷۰
شهادت به توحید	۳۷۵
مراتب سه گانه علم به خدا	۳۸۲
فصل ششم. نزاع بر سر امر لایتناهی در نفس مؤمن	۳۸۹
سرشت الهی مؤمن	۳۹۰
دو قوه اصلی در وجود انسان	۴۰۳
روح و عقل و دل	۴۱۱
نفس اماره	۴۱۱
نتیجه	۴۱۱
سهل تستری	۴۳۹

فهرست‌ها

۴۵۱	 فهرست آیات و احادیث و اقوال بزرگان
۴۵۹	 فهرست راهنما
۴۸۷	 کتابنامه

www.ketab.ir

سخن مترجم

تجایی که راقم این سطور اطلاع دارد، تا به حال هیچ کتابی از مؤلف کتاب «سیرت عسکری» منتشر نشده است.^۱ اگر هارد هاینریخ باورینگ، یکی از محققان برجسته آلمانی، آثار زیادی در زمینه تصوف تالیف کرده است. او در سال ۱۹۸۵ میلادی به اخذ درجه دکتری در مطالعات اسلامی از دانشگاه مگگیل شد. سپس به دانشگاه پنسیلوانیا رفت و ضمن تدریس در زمینه مطالعات دینی و مطالعات اسلامی تا سال ۱۹۸۴ به درجه دانشجویی رسید. در سال ۱۹۸۵ استاد مطالعات اسلامی دانشگاه ییل شد و در گروه مطالعات دینی مشغول به کار شد. یکی باورینگ در برخی از مجامع مهم علمی از جمله انجمن فلسفی آمریکا و انجمن شرقشناسی آمریکا عضویت دارد. او به زبان‌های آلمانی و انگلیسی، فرانسه مسلط است و با زبان‌های عربی، مصری، فارسی، اردو، اسپانیایی، یونانی و

۱. تنها سه مقاله از ایشان به فارسی ترجمه شده است: «ترجمه و نقد مدخل تاریخ‌نگاری و قرآن» ترجمه محمدجواد اسکندری، مجله اندیشه صادق، شماره ۱۵، تابستان ۱۳۸۳؛ «تصور زمان در تصوف ایرانی»، ترجمه مجدالدین کیوانی، در میراث تصوف، ج ۱، نشر مرکز، تهران ۱۳۸۴؛ «نسخه‌ای کهن از البیاض و السواد ابوالحسن سیرجانی با انتساب به ابن عربی»، ترجمه محمدکاظم رحمتی، مجله آینه پژوهش، شماره ۱۰۹، فروردین و اردیبهشت ۱۳۷۸.

لاتین نیز آشناست. از آقای باورینگ کتاب‌ها و مقالات زیادی منتشر شده است. نخستین کتاب او نگاه عرفانی به وجود است که جزء مجموعه «مطالعات در زبان، تاریخ و فرهنگ شرق اسلامی»^۱، حدود سی سال پیش زیر نظر برتولد اشپولر و به حمایت مالی «مجله اسلام»^۲ منتشر شده است. آقای باورینگ در اصل یکی از سلمی‌پژوهان بزرگ به شمار می‌رود. بالغ بر سه دهه است که مشغول تحقیق و تصحیح کتاب عظیم حقائق التفسیر^۳ است. کتاب دومی که از او منتشر شده نیز مربوط به همین سلسله پژوهش‌های اوست: تصحیح و تحقیق زیادات حقائق التفسیر ابو عبد الرحمن سلمی که یک بار در سال ۱۹۹۵ و بار دیگر در سال ۱۹۹۷ در دارالمشرق چاپ شده است. دو کتابی که باورینگ بعد از آن در سال ۲۰۰۹ و ۱۰ با هانس بلال ارفه‌لی منتشر کرد، نیز در همین راستاست: یکی رساله صوفیة دیگری مسائل و تأویلات صوفیة از ابو عبد الرحمن سلمی، به ضمّ تصحیح احادیث از اسماعیل بن نجید نیشابوری (متوفی ۳۶۶)، جدّ سلمی، که هر دو در دارالمشرق بیروت چاپ شده است. کتاب دیگری با عنوان سلمی چگونه می‌اندیشند^۴، در سال ۲۰۰۶ در فرایبورگ به آلمانی منتشر شد. این مجموعه همچنین اسلام و مسیحیت: تکاپوی درونی دو فرهنگ مذهبی^۴، عنوان مجسمه‌های خنرانی‌های او در سال ۲۰۰۴ و ۲۰۰۵ است که در سال ۲۰۰۶ از سوی انتشارات نتردام چاپ شده است. علاوه بر این، آقای باورینگ مقالات متعددی در زمینهٔ اعلام تصوف و سلسله‌ها و مفاهیم و آثار صوفیه در دایرةالمعارف علمی

1. SRUDIEN ZUR SPRACHE, GESCHICHTE UND KULTUR DES ISLAMISCHEN ORIENTS.

2. Der Islam

3. Wie die Muslime denken

4. Islam and Christianity: the Inner Dynamics of Two Cultures of Belief.

معتبر دنیا تالیف کرده است. از جمله مهمترین آنها می توان به «زمان» و «نماز» در دایرة المعارف قرآن، «هجویری»، «غزالی، ابوحامد»، «فوشنجی، علی بن احمد هروی»، «گنج شکر»، «انسان کامل»، «عرفان»، «ذوالنون مصری»، «دیلمی، شمس الدین»، «ذکر»، «بقا و فنا»، «بسطامی، بایزید»، «عین القضاة همدانی»، «علی همدانی» و «ابوسعید ابی الخیر» در «دایرة المعارف ایرانیکا»، «ابوعبدالرحمن سلمی»، «سهل تستری»، «قطب الدین بختیار کاکی» و «عبدالقدوس گنگوهی»، در دایرة المعارف اسلام، «کارسی»، «معراج» و «شبستری» در دایرة المعارف دین میرچا الیاده اشاره کرد. همگی بیش از هفتاد مقاله در معرفی و نقد تحقیقات اسلامی از او در مجلات معتبر دنیا منتشر شده است.

کتاب حاضر یکی از مهمترین کارهای آقای باورینگ است، و چنان که از یک محقق آلمانی انتظار می رود، با دقت و وسواس فراوان تالیف شده و مطالب آن در چارچوب عالمانه تعلیم و تبویب یافته است. این کتاب نه تنها از حیث پژوهشی و علمی قابل ستایش است، بلکه ابعاد آموزشی کتاب نیز قابل تأمل است، چنانکه شیوه پژوهش مؤلف را باید به عنوان الگویی در مطالعات اسلامی قرار داد.

به استثنای آثاری که آقای باورینگ در مقدمه خود به آن اشاره کرده، آثار دیگری نیز در شرح احوال و آراء سهل تستری نوشته شده است که هیچ یک به لحاظ ارزش علمی و دقت نظر قابل مقایسه با آثار باورینگ نیست. از مهمترین این آثار عبارت است از: العارف بالله سهل بن عبد الله التستری، حیات و آراؤه (قاهره، بی تا) از عبدالحلیم محمود، نویسنده و محقق برجسته مصری که آثار زیادی در زمینه علوم اسلامی منتشر کرده است. این کتاب در دو باب و هر باب در چندین فصل تنظیم شده است. محمود

بیشتر، اقوال دیگران را بدون هیچ نظم و ترتیب و تقدم و تأخری در احوال تستری نقل نموده و در بررسی آراء او نیز به همین ترتیب عمل کرده است. چیزی که در این کتاب مایه شگفتی است این است که مؤلف در نقل اقوال به هیچ منبع و مرجعی اشاره نکرده است. از این رو از اعتبار کتاب خود به شدت کاسته است.

اثر دیگر کتاب کوچکی است با عنوان امام الاخلاص و الترقی سهل بن عبدالله التستری، کلامه و کراماته (دارالرضوان ۱۹۹۸) نوشته عبدالرزاق الکنج. این اثر پانزدهمین اثری است که مؤلف ذیل مجموعه «اعلام التصوف الاسلامی» منتشر کرده است. امام الاخلاص تنها از جهت آشنایی ابتدایی و بسیار کلی با سهل تستری مفید است. کتاب سوم فکر و اخلاق العارف بالله سهل بن عبدالله التستری است. عنوان فرعی إضاءات علی حیاتہ الروحیة و اقوالہ الصوفیة فی احوال سلوک السلفین، مقامات شهود انوار الحقیقة (بیروت ۲۰۰۸)، نوشته فرج حسن البوسیفی که غالباً بر اساس اقوال تستری در سی و هشت قسمت تنظیم شده است. قسمت این کتاب بر کتاب‌های قبلی این است که مؤلف منابع خود را در پانویس صفحات ذکر کرده است و فهرست منابع معتبر متقدم را که به احوال و اقوال تستری اشاره کرده‌اند در پایان کتاب گنجانده است. علاوه بر این، کتاب برخلاف بسیاری از آثار عربی، فهارس مختلف دارد. اما متأسفانه، با اینکه تستری در دسترس بوده، مؤلف در نقل اقوال و آراء تستری از آن استفاده نکرده است.

چهارمین اثر با عنوان شهرستان تصوف، زندگی سهل بن عبدالله شوشتری، نوشته حسن جلالی عزیزیان است که در سال ۱۳۷۴ در تهران از سوی انتشارات حدیث چاپ شد. کتاب شامل ده فصل است و مؤلف علی‌رغم

اینکه در تألیف این کتاب بیش از سیصد و پنجاه منبع استفاده کرده، اما کتاب او بیشتر شبیه به یک کشکول است و مطالب آن فاقد نتیجه‌گیری است. به طور کلی، ویژگی مشترک آثار مزبور این است که خالی از نقد و تحلیل‌اند و تنها سعی کرده‌اند که پاره‌ای از اقوال و آراء تستری را به خواننده ارائه دهند.

گذشته از آثاری که درباره تستری نوشته شده، تفسیر وی، غیر از چاپ‌های قبلی، دو بار دیگر نیز چاپ شده است. یک بار در سال ۱۳۸۲، مقدمه محمود جیره‌الله و پیشگفتار محمدابراهیم فیومی، متبحر در تاریخ فقه اسلامی و قرآن‌پژوه برجسته مصری، در الدار الثقافیه للنشر قاهره چاپ شده است. این چاپ همان چاپ محمد زهری قمرای است که در سال ۱۳۲۹ - ۱۴۱۱ منتشر شده بود. و بار دیگر در سال ۱۴۲۵/۲۰۰۴ به تصحیح و با مقدمه مفصل طه عبدالرؤف سعد و حسن محمدعلی در دارالحرم للتراث چاپ شده است. این چاپ از روی نسخه «ظاهریه ۵۱۵» تفسیر تستری صورت گرفته که آقای باورینگ در فصل سوم کتاب حاضر آن نسخه را معرفی کرده است و در میان نسخه‌های تفسیر تستری در درجه دوم اعتبار قرار دارد. با این نسخه، با این نسخه «ظاهریه ۵۱۵» جزء اصح نسخ است، ولی این کتاب را تفسیر نیز نمی‌تواند منقح باشد، چراکه از روی یک نسخه صورت گرفته است. در ترجمه نگاه عرفانی همه سعی مترجم آن بوده که به اصل منبع رجوع کند. با این حال در برخی از ارجاعات از تفسیر نسخه‌های خطی رجوع به اصل نسخه میسر نبوده و گرچه این ارجاعات اندک است، تلاش شده تا بیشتر موارد این‌چنینی از روی آثار دیگری همچون تفسیر تستری و نسخه چاپی حقائق التفسیر و زیادات حقائق التفسیر

سلمی و عرائس‌البیان روزبهان بقلی بازسازی و ترجمه شود. با این حال ترجمه انگلیسی آقای باورینگ از بعضی عبارات با عبارات آثار مذکور متفاوت بود که در این موارد ترجمه مؤلف ترجیح داده شد. در ترجمه برخی از عبارات تفسیر تستری گاهی علاوه بر ترجمه آنها به فارسی، برای آگاهی خوانندگان از پیچیدگی‌های متن، عین متن آنها را نیز در پانویس آورده‌ام. ترجمه آیات قرآن همگی از روی ترجمه قرآن مرحوم استاد محمد مدی فولادوند نقل شده و میان دو کمان یا پرانتز () نهاده شده است. همچنین هر جا که نکته‌ای یا منبعی به نظر مترجم آمده در پانویس در میان دو قلاب یا کروشه [] ذکر شده است. این نکات شامل برخی از اشتباهات مؤلف در ترجمه عبارات فارسی و عربی به انگلیسی نیز می‌شود که در همان‌جا ذکر داده شده است.^۱ در آخر این ترجمه یک مقاله با عنوان «سهل تستری» نیز ضمیمه شده است. این مقاله را آقای باورینگ به درخواست دانشنامه اسلام نوشتند و به توصیه ایشان در کتاب گنجانده شد.

در پایان جا دارد از بزرگانی که در بهسازی و سیدن این کار مترجم را یاری رساندند سپاسگزاری کنم. نخست مدرّس بابت استاد اکبر ثبوت هستم که با سعه صدر جوابگوی سوالات گاه و بی‌گاه بود و در ترجمه و توضیح عبارات پیچیده تفاسیر تستری کمک کردند. از سرکار خانم دکتر پروانه عروج‌نیا صمیمانه تشکر می‌کنم که ویراستاری کتاب حاضر را بر عهده داشتند. از سرکار خانم دکتر فاطمه فنا سپاسگزارم که همه را به

۱. پاره‌ای از این اشتباهات در مقاله تحقیقی آقای محمد دهقان در *ارج‌نامه ایرج* (تهران، انتشارات توس، ۱۳۷۷) ج ۲، صص ۴۹-۱۱، با عنوان «پژوهشی درباره سهل تستری» نیز آمده است.

خواندند و نکات ظریفی را تذکر دادند.

برای اینکه شرط حق شناسی را تماماً به جا آورده باشم، باید از حجة الاسلام آقای حسن طارمی راد، معاون علمی دانشنامه جهان اسلام، قدردانی کنم که اجازه دادند مقاله «سهل تستری» آقای باورینگ پیش از چاپ در دانشنامه، به عنوان ضمیمه ترجمه چاپ شود. از زحمات و لطف همایون خانم طویه کرمی نیز قدردانی می‌کنم که در طول ترجمه سبب دستگرمی‌ام بودند. از متصدیان کتابخانه دانشنامه جهان اسلام که بسیاری از منابع مورد استفاده مؤلف را در اختیارم نهادند و از رجوع به سایر کتابخانه‌ها منصرف کردند سپاسگزارم. همچنین رهین الطاف آقای مهدی علمی، مدیر نشر «لم»، بستم که مجذانه پیگیر انتشار این کار بودند.

والحمد لله رب العالمین

سعید کریمی

تهران، تیر ۱۳۹۰

www.ketab.ir

سیاسگزاری

اثر «عصر پیامبردی دکتر هرمان لندلت، استاد «پژوهشگاه مطالعات اسلامی» دانشگاه کگیل (مونترال)، به بار نشست. ایشان استاد راهنمای رساله دکتر من بودند و با چاپ نسخه اولیه این اثر موافقت کردند. از ایشان سپاس گویم. چنین از دکتر چارلز ج. آدامز^۱ و دکتر دونالد پ. لیدل^۲ و دکتر توبیهلر^۳ اینجوتی، که هر دو در «پژوهشگاه مطالعات اسلامی» از استادان من هستند، تشکر می‌کنم.

از دکتر برتولد اشپولر^۴، استاد «تاریخ و فرهنگ خاور نزدیک»^۵ در دانشگاه هامبورگ، نیز مراتب سپاس خود را اعلام می‌دارم. ایشان به این اثر عنایت داشتند و پذیرفتند که جزء مجموعه «مطالعات در زبان، تاریخ و فرهنگ شرق اسلامی» چاپ شود. از دکتر جورج مک‌دیس^۶، استاد مطالعات عربی و اسلامی دانشگاه پنسیلوانیا و فیلادلفیا، و دکتر چارلز گراملیش^۷، استاد دانشگاه فرایبورگ و دکتر فضل‌الرحمان، استاد باستان‌شناسی اسلامی دانشگاه شیکاگو، به پاس حمایت آنها و توصیه به انتشار کتاب تشکر می‌کنم.

1. Institute of Islamic Studies

2. Charles J. Adams

3. Donald P. Little

4. Bertold Spuler

5. fur Geschichte und Kultur des Vordern Orients

6. George Makdisi

7. Richard Gramlich

حاضر قدردانی می‌کنم.

من مرهون «موسسه پژوهش آلمان»^۱ نیز هستم؛ زیرا به واسطه دکتر ج. شِفِلز^۲ (بن) امتیاز ویژه‌ای قائل شدند تا این اثر در سلسله انتشارات «ضمیمه مجله اسلام»^۳ قرار گیرد. دانشگاه مک‌گیل به واسطه دکتر س.ج. آماز^۴ (مونترال) و دانشگاه پنسیلوانیا به واسطه دکتر ر. کرافت^۵ و دکتر ت. ناف^۶ (فیلادلفیا) حمایت مالی کردند. از همه ایشان سپاسگزارم. خصوصاً از ریچارد کرونین^۷ و ریچارد گروگن^۸ متشکرم که در نامه‌خونی متن به من کمک کردند و نیز از مونیکا کازی^۹ تشکر می‌کنم که در تطبیق متن یاریم کرد. همچنین از کتابداران، آقای مظفر علی و خانم سلوه فراسان^{۱۰} (مک‌گیل)، دکتر دنیس هاید^{۱۱} (پنسیلوانیا) و دکتر رودلف مَچ^{۱۲} (استون) ممنونم که خدمات شایانی به من مرحمت کردند.

1. Deutsche Forschungsgemeinschaft

2. G. Scheffels

3. Beihefte zur Zeitschrift "Der Islam"

4. C.J. Adams

5. R. Kraft

6. T. Naff

7. Richard Cronin

8. Richard Grogan

9. Monica Casey

10. Selwa Ferahian

11. Dennis Hyde

12. Rudolf Mach

مقدمه

محقق حاضر در باب تفسیر القرآن منسوب به یکی از چهره‌های تصوف کلاسیک، امام ابن محمد سهل بن عبدالله بن یونس بن عیسی بن عبدالله بن رفیع تستری (ز. ۸۸۳/۸۹۱) است. به طور کلی این کتاب در دو بخش تنظیم شده است و هر بخش نمود شامل سه فصل است. در بخش اول آنچه مورد توجه قرار گرفته است، تفسیر و نویسنده آن و نیز سنت فرهیخته‌ای است که متن مزبور در آن پدید آمده است. بخش دوم بر پایه تحلیل محتوای تفسیر و تبیین روش و ساختار فکری آن استوار است.

در فصل اول از منابع اصلی تصوف ابن قتیبه‌ای را مورد بررسی قرار داده‌ایم که با تفکر تستری ارتباط دارد. این منابع و دیدگاه‌های دارند که با تفسیر تستری قابل قیاس است. در فصل دوم با توجه به منابع موجود به نکات عمده زندگی مشقت‌بار تستری پرداخته و رابطه‌ی او با شاگردان و مریدانش مورد مطالعه قرار داده‌ایم. در فصل سوم به بررسی نسخه‌های خطی موجود تفسیر و سیر انتقال آن را ارزیابی کرده‌ایم. گفته‌ایم که تا چه مایه می‌توان آن را به تستری منسوب ساخت. ساختار تفسیر به صورت تفسیرهای متناوبی است که بر پاره‌ای از آیات و نکات مهم قرآن گفته شده است و ما در این فصل هم به بررسی این موضوع

می‌پردازیم و هم خواهیم دید که محتوای تفسیر از چه سطوحی تشکیل شده و بیش عرفانی تستری از قرآن چگونه به دست آمده است.

بنابراین در بخش دوم بر طبق مواد خامی که از منابع موجود گرد آورده‌ایم موضوعات اصلی تفاسیر عرفانی تستری بر قرآن را تحلیل می‌نماییم. در این بخش از ذکر توصیه‌هایی که به سیر و سلوک شده و جزئیاتی که در تفسیر درباره زهاد مشهور آمده است و نیز از ذکر مسائل متعدد کلامی و حکایات و داستان‌ها صرف‌نظر کرده‌ایم. با این حال تاکید ما بر ذات تجربه عرفانی نابی است که تستری از خداوند داشته است؛ یعنی محتوای آن تستری با سر وجود خویش بی‌واسطه حضور خداوند را احساس کرده است.

تجربه عرفانی تستری تحت منبعث از مفهوم قرآنی «الاحد» است. خداوند در نظر او گرچه در گذشته غیب است و از دیده‌ها پنهان و ورای طور عقل، ولیکن در دو واقعه مهم تجلی می‌کند: در واقعه اول که پیش از خلقت بندگان در این دنیا^۱ اتفاق افتاد یک تجلی داشت و در واقعه دوم که پس از خلقت بندگان در این دنیا^۲ اتفاق افتاد تجلی دیگری خواهد داشت. در حقیقت این دو واقعه یکی در روز میثاق رخ داده است و دیگری در روز قیامت رخ خواهد داد. آغاز و انجاء تجربه عرفانی تستری نیز در این دو واقعه نمود پیدا کرده است. اینها روضات است که در فصل چهارم به آن می‌پردازیم. بندگان، چون وجودشان در عالم عدم محقق گشته است (روز میثاق) و در انتظار روزی به سر می‌رسند که در عالمی دیگر وجودی دیگر یابند (روز قیامت) به همین دلیل قادرند که دو واقعه مزبور را در همین وجود خاکی و عَرَضی خویش دریابند و با سر

1. pre-existence. 2. post-existence.

وجود خود بی‌واسطه حضور خداوند را احساس نمایند. این موضوع نیز در فصل پنجم مورد بررسی قرار می‌گیرد. در فصل ششم خواهیم دید که انبیاء قرآنی و عرفای مسلمان، که انبیا و اولیاء الله به شمار می‌روند، نمونه‌ای اعلای این تجربه‌اند. چنین تجربه‌ای بر کلیت وجود بنده‌ای فرود می‌آید که مؤمن است و سر بر آستان امر و نهی الهی نهاده و انانیت نفس را زایل ساخته و خداوند در سویدای دل او جای گرفته است.

تفسیر تستری را نه کسی هنوز مورد تحلیل قرار داده و نه متن آن مورد بررسی قرار گرفته است. حتی چاپ منقح و معتبری نیز از متن عربی آن وجود ندارد. در مرز مطالعات اسلامی نیز کسی به طور خاص در خصوص احادیث و اقوال و آراء تستری تحقیق نکرده است. با این حال می‌بینیم که در سطح تصوف، تستری از امتهات صوفیه به شمار رفته و در همه مطالعات برجسته تصوف، کلاسیک از او نام برده‌اند.

در سال ۱۹۰۷ برای اولین بار گلزیهر^۱ دربارهٔ تعالیم «سالمیه» به تحقیق پرداخت. سالمیه مذهبی صوفی و منسوب به محمدبن سالم و فرزندش، احمد است. این پدر و پسر از شاگردان بی‌واسطه تستری محسوب می‌شوند. پس از او ماسینیون در متن حقیر جامعی که راجع به حلاج (متوفی ۹۲۲/۳۰۹) انجام داد به برخی جنبه‌های احوال و آراء تستری اشاره کرد. حلاج چند صباحی دست ارادت تستری داد، و لذا تستری از استادان او به شمار می‌رود. اشارهٔ ماسینیون به تستری بیشتر از این باب بود. او نتایج تحقیقات خویش دربارهٔ تستری را در آثار خود آورده است.^۲ مقالاتی که ماسینیون در باب تستری نوشته، با اینکه پر شده

1. I. Goldziher, "Die dogmatische Partei der Salimijja", ZDMG 61 (1907), pp. 73-80.

2. L. Massignon, *La Passion d'Al-Hallaj*, Paris 1922. *Essai sur les origines du*

و ناقص است، نخستین تحقیقات غنی‌ای است که دربارهٔ آراء صوفیانه تستری صورت گرفته و مسیر نسبتاً ناهموار مطالعات مربوط به تصوف را هموار کرده است. مدخل «سهل تستری» در دایرةالمعارف اسلام ترک^۱ را اصبحی فرات تألیف نموده است. برخی از مطالب او در این مقاله تازگی دارد و در مقالات ماسینیون یافت نمی‌شود.

رینرت^۲ در جای‌جای تحقیق دقیقی که دربارهٔ تصوف کلاسیک کرده، اقوال تستری را در باب «توکل» نقل کرده است. در واقع می‌توان گفت که این احوال بحو مقتضی چکیدهٔ آراء تستری دربارهٔ «توکل» است. همچنین در کتاب المعارضة منسوب به تستری را تصحیح و ترجمه کرده است. به همین دلیل تحقیق او راجع به سالمیه ارزشمند است. م.ج. جعفر نیز رسالهٔ خود را در باب تستری و به راهنمایی مرحوم استاد آربری نوشته که هنوز منتشر نشده است.^۴

← *lexique technique de la mystique musulmane*, Paris 1968. *Recueil de textes inédits concernant l'histoire de la mystique en pays d'Islām*, Paris 1929. *Kitāb At-Tawāsīn par Al-Hallāj*, Paris 1911. SEI, 488. (ذیل سهل تستری). SEI, 500.

1. A. Subhi Furat "Sehl Ut-tustari", in: *Islam Ansiklopedisi*, vol. X, (Istanbul, 1966), pp. 322-32.

2. B. Reinert, *Die Lehre vom tawakkul in der klassischen Sufik*, Berlin 1968, passim.

3. C. T. J. de Meester, *Sahl 'Abd Allāh At-tustarī und die sālimīya*, Bonn 1970,

این کتاب رساله‌ای بود که تونک زیر نظر ا. اسپیس (O. Spies) و ج. منسچینگ (G. Mensching) دفاع کرد.

4. M. J. Gaafar, *The Sufi Doctrine of Sahl At-Tustarī with a Critical Edition of His Risālat al-hurūf*, Cambridge 1965.

مرحوم استاد آربری در نامه‌ای که به استاد لندلت نوشتند ما را رهین منت خویش قرار دادند و تشویق کردند که درباره موضوع پیشنهادی «تستری» به تحقیق بپردازیم.